

«Ἡ θεολογική τεκμηρίωση τῆς ἀπόκρυψης τῶν τελουμένων στό ἱερό κατά τόν ὅσιο Νικήτα τόν Στηθαῖτο»

**Πρεσβ. Γεώργιος Διαμαντόπουλος,
διδάκτωρ φιλοσοφίας (Dr.phil.) –
μεταδιδακτορικός ἐρευνητής**

**ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ
ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ:
ΣΤΟΝ ΑΠΟΗΧΟ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΝΕΩΣΗΣ:
ΑΝΑΤΑΡΑΞΕΙΣ ΣΤΗ ΘΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ**

Σεβασμιώτατε, σεβαστοὶ πατέρες, ἀγαπητοὶ ἀδελφοί, εὐχαριστῶ τὴν Ἑστία Πατερικῶν Μελετῶν γιὰ τὴν πρόσκληση ποὺ μοῦ ἀπηύθυνε νὰ ἐκφωνήσω τὴν παρούσα ὁμιλία.

Εἰσαγωγή

Τὸ ζήτημα τῆς ἀπόκρυψης τῆς θεᾶς τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό. Θὰ παρουσιάσω ἀπόψε σχετικὲς διδασκαλίες τοῦ ὁσίου Νικήτα τοῦ Στηθαίου ὡς μία συμβολὴ στὴν προβληματικὴ αὐτή. Ἡ παρουσίαση συνίσταται κυρίως σὲ ἓνα σχολιασμὸ τῶν σχετικῶν κειμένων καὶ θεολογικῶν θέσεών τους. Γιὰ μία πιὸ συστηματικὴ ἀνάλυση παραπέμπω στὴ διδακτορικὴ μου διατριβὴ μὲ θέμα τὴν ἐρμηνευτικὴ τοῦ Στηθαίου.^[1]

Ὁ Στηθαῖος γεννήθηκε στὰ 990 καὶ ἄκμασε τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὑπῆρξε μοναχός, ἱερομόναχος καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς Στουδίου.^[2] Εἶναι γνωστὸς κυρίως ὡς μαθητὴς καὶ βιογράφος τοῦ Ἁγίου Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου. Διαδραμάτισε πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὰ γεγονότα τοῦ Μεγάλου Σχίσματος τοῦ 1054 ὑπερασπιζόμενος τὴν ὀρθόδοξη πίστη. Συνέγραψε πολλὰ ἄλλα ἔργα καλύπτοντας σχεδὸν ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς θεολογίας. Ἀπεβίωσε κατὰ τὸ 1080.^[3] Δὲν ἔχει ἀγιοκαταταγεῖ ἐπίσημα, ὅμως ἀναγνωρίζεται ὡς ἅγιος στὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας.^[4]

Στὴν ἔρευνα ὑφίσταται διχογνωμία, ἐὰν ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Στηθαίου προϋποθέτει ὕπαρξη τέμπλου, εἰδικὰ στὸν Ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ποὺ ἐμποδίζει τὴ θεὰ τοῦ ἱεροῦ στοὺς λαϊκοὺς. Προσωπικὰ δέχομαι ὅτι ἡ θεολογικὴ του τεκμηρίωση ἀπαιτεῖ τέμπλο, ποὺ ἀποκρύπτει τὴ θεὰ. Τουλάχιστον ἔθεσε τὰ θεολογικὰ θεμέλια γιὰ τὴν πανορθόδοξη ἐπικράτησή του.^[5]

Τὴν ἐκκίνηση γιὰ νὰ διατυπώσει τὶς θέσεις του ἔδωσαν διδασκαλίες του στὸ σύγγραμμά του *Θεωρία εἰς τὸν παράδεισον*.^[6] Ἐκεῖ ὁ ὅσιος Νικήτας ἀναφέρθηκε ἀλληγορικὰ στὰ τῆς ἀπαγόρευσης βρώσης ἐκ τοῦ δένδρου τῆς γνώσης. Συγκεκριμένα, δίδασκε ὅτι ἡ ἀπαγόρευση συμβολίζει τὴ μὴ ἐπιτρεπόμενη θεωρία τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τελικὰ τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν. Ἐπρεπε δηλαδὴ ὁ Ἀδὰμ πρῶτα νὰ σταθεροποιηθεῖ στὴν ἀρετὴ, στὴ θεωρία τῶν ὄντων καὶ στὴ συνέχεια νὰ στραφεῖ σὲ αὐτὴ τὴν ἐξέταση. Ἐάν, ἀντίθετα, δοκίμαζε παράκαιρα τοὺς καρπούς τοῦ δένδρου, θὰ ἐγκλωβιζόταν στὴν ἡδονὴ ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἱκανοποίησι τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἀκόμη καὶ τῶν ἀπολύτως ἀναγκαίων, καὶ θὰ ἔχανε τὸν οὐράνιο προσανατολισμό του. Στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ σωματικὲς αἰσθήσεις διαδραματίζουν κεντρικὸ ρόλο. Δηλαδὴ ὁ Στηθαῖος ἔθετε τὸ ζήτημα τῆς προσοχῆς τῶν αἰσθήσεων, ὡς μέρος τῆς ἐντολῆς πρὸς τοὺς πρωτοπλάστους.

Στο πλαίσιο αυτό επεκαλεῖτο τὴ λειτουργικὴ φράση «τὰς θύρας, τὰς θύρας, πρόσχωμεν», τὴν ὁποία ἐρμήνευε ἀναγωγικά: Ὁ ἀναδιπλασιασμός τῆς φράσης «τὰς θύρας» συμβολίζει ὅτι πρέπει νὰ προσέχουμε κατὰ τὴ Θεία Λειτουργία ὄχι μόνο τὶς αἰσθητὲς θύρες τοῦ Ναοῦ, ὥστε νὰ μὴν εἰσέρχονται ἄπιστοι, ἀλλὰ καὶ τὶς νοητὲς θύρες, δηλαδὴ τὶς αἰσθήσεις μας. Ἐὰν δὲν συμβαίνει αὐτό, τότε ὁ ἄνθρωπος πίπτει σὲ αὐτὸ ποῦ ὑπέστησαν ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὐὰ: Οἱ πρωτόπλαστοι νικῆθηκαν ἀπὸ τὴν πρόκληση τῶν αἰσθήσεων καὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ ἑαυτοῦ τους καὶ τῶν ἀναγκῶν του. Τότε εἰσέρχεται μέσα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις ὁ νοητὸς θάνατος.^[7]

Στὴ διδασκαλία αὕτῃ ἀντιτάχθηκε ὁ φιλόσοφος Γρηγόριος^[8] στέλνοντας ἐπιστολὴ στὸν Σιθηάτο, ἡ ὁποία δὲν σώζεται. Ὁ ἅγιος ἀπάντησε μὲ τὴν τέταρτη ἐπιστολὴ του πρὸς αὐτόν,^[9] μέσω τῆς ὁποίας μποροῦμε νὰ ἀνακατασκευάσουμε τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Γρηγορίου. Ὁ φιλόσοφος ἀπέρριπτε τὴν ἀνάγκη προσοχῆς τῶν αἰσθήσεων καθ' ὅλη τὴ ζωὴ μας. Θεωροῦσε δηλαδὴ ὅτι ἡ λειτουργικὴ φράση «τὰς θύρας, τὰς θύρας, πρόσχωμεν» σημαίνει ὅτι ἡ προσοχὴ τῶν αἰσθήσεων ἀφορᾷ μόνο τὸν χρόνο τῆς λατρείας. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐρμήνευε τὴν ἐν λόγω φράση σὰν μία προτροπὴ οἱ πιστοὶ νὰ δίνουν ὅλη τους τὴν προσοχὴ μὲ ὅλον τους τὸν ἑαυτὸ στὰ τελούμενα ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος κατὰ τὴν ὥρα τῆς Θείας Λειτουργίας *στρέφοντας τὸ βλέμμα τους πρὸς ἐκεῖ*.^[10] Θεωρῶ ὅτι ὁ φιλόσοφος ἀπαιτοῦσε ταυτόχρονα τὴν προσέγγιση τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴν εἴσοδο σὲ αὐτό.^[11]

Μὲ προσεκτικότερη ἀνάγνωση τῶν ἀναφορῶν τοῦ Σιθηάτου διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Γρηγόριος δὲν ὑπονοοῦσε μία ἀπλῶς εὐλαβικὴ ἐνατένιση, ἀλλὰ κυρίως μία διανοητικὴ ἐξέταση.^[12] Διαπιστώνεται ἐπίσης μία ἀξίωση τοῦ φιλοσόφου νὰ δίνουν οἱ λαϊκοὶ ὅλον τὸν ἑαυτὸ τους σὲ αὕτῃ τὴ διερεύνηση. Αὐτὸ ὑποδεικνύει ὅτι ἡ θέα τῶν τελουμένων στὸ ἱερὸ ἀπαιτοῦσε μία ὁλοκληρωτικὴ ἀφιέρωση σὲ ἓνα εὐρύτερο σκοπὸ. Θὰ μποροῦσε δηλαδὴ νὰ ὑποτεθεῖ ὡς ἀπαιτούμενο ἓνας φιλοσοφικὸς τρόπος ζωῆς, ἐξ ὁλοκλήρου ἀφιερωμένος στὴ φιλοσοφικὴ ἔρευνα.

Πρόκειται γιὰ τὴν εὐρύτερη προβληματικὴ τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποία ὁμάδα λαϊκῶν λογίων μὲ ἀρχηγὸ τὸν Μιχαὴλ Ψελλοῦ^[13] ἐπιδίωκε τὴν κυριαρχία τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου σὲ κάθε πεδίο.^[14] Προφανῶς αὐτὸ ἴσχυε καὶ στὸν χῶρο τῆς λειτουργικῆς ζωῆς. Ἡ τελευταία, ἰδιαίτερα τὴν περίοδο ἐκείνη, βρισκόταν στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος ὡς θεολογικὴ καὶ πολιτικὴ γλῶσσα μὲ τεράστια συμβολικὴ ἀξία.^[15]

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Σιθηάτου

Πρῶτο ἐπιχείρημα: Βιβλικὸ - μυστικὸ

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ διατυπώθηκε ἡ διδασκαλία τοῦ Σιθηάτου. Τὰ ἐπιχειρήματά του διαρθρώνονται στὶς τέσσερις πρῶτες παραγράφους τῆς ἐπιστολῆς. Στὴν **πρώτη** παράγραφο τίθεται ἡ οὐσία τοῦ προβλήματος, ποῦ βασίζεται σὲ μία ἐρμηνευτικὴ ἀντιπαράθεση. Ὁ Σιθηάτος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Γρηγορίου εἶναι τελείως ἀνοίκεια σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴ γνώση τοῦ τελευταίου. Ἐξηγεῖ ὅτι ἡ παρατήρηση καὶ ἡ θέα στὸ ἱερὸ ἔχει ἀφιερωθεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ τοὺς Ἀποστόλους μόνο στοὺς ἱερεῖς. Πρὸς τοῦτο παραπέμπει ἔμμεσα σὲ ἀποστολικὲς διδασκαλίες καὶ ἄμεσα στὸν ἴδιον τὸν Θεό.^[16] Ἡ παραπομπὴ αὕτῃ συνιστὰ τὴ γέφυρα τῆς πρώτης παραγράφου μὲ τὴ δεύτερη.

Στὴ **δεύτερη** κυριαρχοῦν δύο ἐπιχειρήματα. Στὸ πρῶτο ὁ Σιθηάτος θεμελιώνει βιβλικά τὴν ἀπαγόρευση,^[17] στὴν ὁποία ἀναφέρθηκε στὴν πρώτη παράγραφο. Συγκεκριμένα, ἐπικαλεῖται ἓνα ἄγραφο καὶ τρία ἁγιογραφικά χωρία. Τὸ ἄγραφο εἶναι λόγιο ποῦ, παρ' ὅτι θεωρεῖται βιβλικό, δὲν μαρτυρεῖται στὸ κείμενο τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Σύμφωνα μὲ αὐτό: «τὸ μυστήριον μου ἐμοὶ καὶ τοῖς ἐμοῖς»,^[18] δηλαδὴ ὁ Θεὸς διδάσκει ὅτι τὸ μυστήριό Του ἀνήκει μόνο στὸν ἴδιον καὶ στοὺς δικούς Του. Κατὰ τὸν Σιθηάτο, ἡ ἀποφθεγματικὴ αὕτῃ ἐντολὴ ἀφορᾷ τὸ Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Συνεπῶς, ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ἐντέλλεται τὸ Μυστήριον αὐτό, δηλαδὴ ἡ Θεία Λειτουργία, ποῦ Τοῦ ἀνήκει, νὰ ἀνήκει, δηλαδὴ κατὰ τὸν Σιθηάτο νὰ γίνεται ἀντικείμενο θέας, πέρα ἀπὸ Αὐτόν, μόνο στοὺς δικούς Του. Μὲ αὐτὸ ἐννοεῖ τοὺς κληρικούς. Προφανῶς κατὰ τὸν ἅγιον Νικήτα οἱ κληρικοὶ μποροῦν νὰ χαρακτηρίζονται ὡς οἰκεῖοι τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸ ὅτι ἀγγίζουν, ἱεουργοῦν τὰ ἅγια, βρίσκονται πολὺ κοντὰ Του κατὰ τὴ Θεία Εὐχαριστία, τουλάχιστον σωματικά. Ἡ ἐγγύτητα αὕτῃ προβάλλει καὶ μία συμβολικὴ, ὅπως θὰ δεῖξω.

Ἄς δοῦμε τώρα καὶ τὰ τρία ἁγιογραφικά χωρία. Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ τοὺς λόγους τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς Ἀποστόλους, ὅτι μόνο σὲ αὐτοὺς δόθηκε νὰ γνωρίζουν τὰ Μυστήρια τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἐνῶ στοὺς λοιποὺς δίνονται παραβολές.^[19] Ὁ Σιθηάτος ἀποδέχεται ὅτι αὕτῃ ἡ διδασκαλία ἀναφέρεται συμβολικά καὶ στὸ Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Βασίζεται στὴν ἐννοία τῆς ἄμεσης γνώσης τῶν Μυστηρίων τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποία συνδέει μὲ τὴ θέα τοῦ

ιεροῦ. Δέχεται ὅτι, ὅπως οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι ἔλαβαν τὴ δυνατότητα πνευματικῆς θεάς καὶ κατανόησης τῶν οὐράνιων μυστηρίων, δηλαδὴ τῶν πνευματικῶν διδασκαλιῶν, ἔτσι καὶ οἱ διάδοχοί τους, οἱ κληρικοί, ἔχουν λάβει τὴ δωρεὰ τῆς θεάς τῶν ἱερῶν Μυστηρίων. Αὐτὸ ἐπιτρέπεται ὁμως μόνο σὲ αὐτούς, ὅπως μόνο στοὺς Ἀποστόλους ἡ ἄμεση γνώση.

Εἶναι σημαντικὸ τὸ ὅτι ἡ ὁρατὴ θεὰ τῶν τελουμένων παραλληλίζεται μὲ τὴν πνευματικὴ θεὰ τῶν μυστηρίων τῆς οὐράνιας βασιλείας. Αὐτὸ ὑπαινίσσεται μία μυστικὴ θεὰ, τὴν ὁποία συμβολίζουν οἱ κληρικοί, ὅπως θα δοῦμε στὴ συνέχεια.

Ὁ ὁσιος Νικήτας κατὰ τὴ δευτέρη βιβλικὴ παραπομπή του θεωρεῖ ὅτι ἐφαρμογὴ τῆς ἀναφερθείσας διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ ἀποτέλεσε ἡ παράδοση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο, ποὺ ἔλαβε χώρα καὶ θεάθηκε ἐνώπιον μόνο τῶν δώδεκα Ἀποστόλων καὶ ὄχι ἄλλων μαθητῶν.^[20] Σύμφωνα με τὸν Στηθάτο αὐτὸ εἶναι πάλι μία εἰκόνα, ἓνα σύμβολο. Ἐδῶ ἡ παράδοση, σύσταση καὶ θεὰ τοῦ Μυστηρίου συνδέεται μὲ τὴ θεὰ αὐτοῦ κατὰ τὴν τέλεσή του. Ὅπως ὁ Χριστὸς ἔδωσε μόνο στοὺς Ἀποστόλους τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ἔτσι καὶ κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας τὸ Μυστήριον παραδίδεται μόνο στοὺς ἱεουργούς, δηλαδὴ εἶναι ἄμεσα προσιτὸ μόνο σὲ αὐτούς ὡς πρὸς τὴ θεὰ του στοῦ ἱεροῦ. Αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι οἱ λοιποὶ πιστοὶ δὲν ἔχουν πρόσβαση στὴ θεὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὅπως δὲν παραδόθηκε στοὺς λοιποὺς πιστοὺς τὸ Μυστήριον κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ μυστικὸς θεολόγος βασίζεται ὄχι μόνο στὴν ἔννοια τῆς σύστασης τοῦ Μυστηρίου, ἀλλὰ κυρίως στὸν μυστικὸ χαρακτήρα τοῦ Δείπνου, ποὺ ἄλλωστε ἐπισημαίνει καὶ ἡ ὀνομασία του (Μυστικὸς Δεῖπνος). Εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ ὅτι ἀξιοποιεῖ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο μεταφέροντάς το στὴν προβληματικὴ τῆς θεάς τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ τῆς διάκρισης τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. Δηλαδὴ θέτει ἓνα ζήτημα ἀπόκρυψης τῶν μυστηρίων ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς μὲ βάση τὴν πράξη τοῦ Χριστοῦ, ποὺ ἀπέκρυπτε διδασκαλίες καὶ πράξεις Του ἀπὸ τὸν εὐρύτερο κύκλο τῶν μαθητῶν Του. Στὴν περίπτωσιν αὕτη εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ ὅτι ἡ ἀπόκρυψη ἀφορᾷ μαθητές, ὄχι δηλαδὴ ἐχθροὺς τοῦ Χριστοῦ. Συνεπῶς διαπιστώνεται μία διάκριση χωρὶς ἀπόρριψη στὴ βιβλικὴ διήγηση ποὺ μεταφέρεται στὴν προβληματικὴ τῆς θεάς τῆς Λειτουργίας. Αὐτὸ διαπιστώθηκε καὶ στὰ προηγούμενα βιβλικά χωρία, ὁμως ἐδῶ γίνεται σαφέστερο, καθὼς στὸ ἐπίκεντρο τῆς βιβλικῆς διήγησης τίθεται τὸ ἴδιο τὸ Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

Κατὰ τὴν τρίτη ἀγιογραφικὴ παραπομπή ὁ Χριστὸς στοῦ ὅρος Θαβὼρ ἔδειξε τὸ ἄκτιστο Φῶς Του μόνο σὲ τρεῖς Ἀποστόλους, στοὺν Πέτρο, Ἰάκωβο καὶ Ἰωάννη, ὄχι σὲ ἄλλους Ἀποστόλους.^[21] Συνεπῶς, καὶ αὕτη ἡ βιβλικὴ διήγηση συνιστᾷ ἓνα σύμβολο. Ὁ περιορισμὸς τῶν θεατῶν τῆς θείας δόξας ἐξεικονίζει τὸν περιορισμὸ τῆς θεάς τῶν τελουμένων στοῦ ἱεροῦ μόνο στοὺς ἱεουργούς. Στὸ βιβλικὸ αὐτὸ παράδειγμα προβάλλεται τὸ ζήτημα τῆς θεάς μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια.

Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ σκέψη τοῦ Στηθάτου δείχνει μία κλιμάκωση καὶ κορυφώνεται στὸ ζήτημα τῆς θεάς τοῦ ἀκτίστου Φωτός. Αὕτη ἡ κορύφωση ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Πῶς ἐξηγεῖται αὐτό;

Πρέπει νὰ ἐπισημάνω ὅτι ὁ Στηθάτος γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀνάγκη νὰ ὑφίσταται ἡ ἰδιότητα τοῦ κληρικοῦ, ἐπικαλεῖται τὸ μνημονευθὲν ἄγραφο καὶ βιβλικά θεμέλια ποὺ ἀνάγονται σὲ θέματα μυστικῆς θεολογίας. Δὲν χρησιμοποιεῖ βιβλικά παραδείγματα μὲ σαφὴ ἀναφορὰ στὴν ἱερατικὴ ἐξουσία καὶ τὴν ἀποκλειστικότητά της, μὲ ἐξαίρεση ἴσως τὴ διήγηση περὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου. Καὶ ἐκεῖ ὁμως, ὅπως εἶδαμε, ἐστιάζει στὸ μυστικὸ - ἀπόκρυφο στοιχεῖο τοῦ Δείπνου. Αντίθετα, παραθέτει διηγήσεις, διδασκαλίες καὶ ἐντολές ποὺ θέτουν στὸ προσκλήνιο τὴ μυστικὴ ἐμπειρία καὶ κορυφώνονται στὴ μυστικὴ θεὰ, στὴν ὕψιστη μορφή της (Θαβώριον Φῶς).

Ἐπιλέγει συνεπῶς νὰ συσχετίζει τὴν ἱερατικὴ ἐξουσία καὶ τὸν περιορισμὸ τῶν λαϊκῶν μὲ ἓνα εὐρύτερο ζήτημα, ποὺ ἀφορᾷ στὴ θεοπτία, δηλαδὴ στὴ θέωση, στὴ θεολογία καὶ στὶς προϋποθέσεις της, συνεπῶς στὴ θεολογικὴ μέθοδο. Στὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, πνευματικοῦ πατρὸς τοῦ ἁγίου Νικήτα, ἡ θεὰ τοῦ ἀκτίστου Φωτός, ὡς προϋπόθεση τῆς θεολογίας, συνιστᾷ τὸν πυρῆνα τῆς θεολογικῆς μεθόδου. Τὸ ζήτημα τῆς θεάς τοῦ ἱεροῦ ἀπέκτησε ἰδιαίτερη συμβολικὴ σημασία τὴν περίοδο ἐκείνη καὶ συνδέθηκε μὲ τὴ μεθοδολογικὴ ἀντιπαράθεση, καθὼς ἐπισημάνθηκαν κοινὰ σημεῖα ἀναφορᾶς, δηλαδὴ ἡ θεὰ τῶν ἱερῶν πραγματικότητων καὶ οἱ προϋποθέσεις της.

Θὰ ἀναφερθῶ ἐκτενέστερα στὸ ζήτημα παρακάτω. Θὰ ἤθελα ὁμως νὰ ἐπισημάνω ἐδῶ ὅτι ἡ μυστικὴ θεώρηση ἀποτελεῖ θεμέλιο καὶ γιὰ τὶς δογματικὲς καὶ ἱεροκανονικὲς ἀναφορὲς τοῦ Στηθάτου ποὺ θὰ ἐκθέσω ἀμέσως τώρα.

Δεύτερο ἐπιχείρημα: Ἐκκλησιολογικὸ - ἱεροκανονικὸ

Πράγματι, στη δεύτερη παράγραφο ακολουθεί ένα δεύτερο έπιχείρημα που έχει ένα εκκλησιολογικό και ιεροκανονικό προσανατολισμό. Σύμφωνα με αυτό, βάσει των ανωτέρω βιβλικών χωρίων, μυστικής θεολογίας, συνάγεται ότι ο Χριστός έδωσε στους πιστούς υπόδειγμα εὐταξίας. Κατὰ αὐτὸ τὸ παράδειγμα κάθε πιστὸς ὀφείλει νὰ μένει στὰ ὅρια του, δηλαδὴ στὴν τάξη τῆς ἐπίγειας ἱεραρχίας στὴν ὁποία ἔχει κληθεῖ. Κατὰ τὸν Σιθηᾶτο, αὐτοὶ ποὺ δὲν τηροῦν αὐτὴν τὴν τάξη, βουλόμενοι ὡς λαϊκοὶ νὰ βλέπουν τὰ τοῦ ἱεροῦ, εἶναι τελείως ἐκφρονες.^[22]

Ἐδῶ ὁ ἅγιος δείχνει ὅτι δὲν ἀρκεῖται στὸ ἐπιχείρημα τοῦ ὅτι πρέπει ὁ πιστὸς νὰ εἶναι κληρικὸς, γιὰ νὰ τοῦ ἐπιτρέπεται ἡ θεὰ τῆς Θείας Λειτουργίας. Εἰσάγει, ἐπιπλέον, τὸ ζήτημα τῆς διάκρισης τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἀνάγκης νὰ τηρεῖται ἡ ἱεραρχία τους. Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησιολογία προβλέπει μέλη με διαφορετικὰ χαρίσματα, σὲ διαφορετικὲς τάξεις. Συνεπῶς, ἡ ἀξίωση θεὰς τῶν λαϊκῶν συνιστᾷ ἀπόπειρα διασάλευσης τῆς τάξης τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰσάγει μία ἐκκλησιολογικὴ ἐξίσωση ἀντίθετη με τὰ ὀρθόδοξα κριτήρια. Εἶναι προσπάθεια νὰ καταργηθοῦν τὰ ὅρια, ὥστε πλέον νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἡ διάκριση σὲ κληρο καὶ λαό. Συνεπῶς, ἡ γνώση τῶν Μυστηρίων τοῦ Θεοῦ, ἡ παράδοση τῆς Θείας Εὐχαριστίας, τὸ Θαβώριο Φῶς, ὡς θέματα μυστικῆς θεολογίας, δὲν ἀποδεικνύουν μόνο τὴν προϋπόθεση τῆς ἱερατικῆς ιδιότητος, ἀλλὰ εἶναι καὶ μία ὑπόμνηση τῆς ἀνάγκης νὰ διαφυλάσσεται ἡ δομὴ τῆς Ἐκκλησίας.

Εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ τὸ ὅτι ὁ Σιθηᾶτος ἀποδέχεται τὴν ἔνταξη σὲ μία ἀπὸ τὶς τάξεις τῆς Ἐκκλησίας, ἐδῶ τῶν λαϊκῶν, ὡς μία θεϊκὴ κλήση. Συνεπῶς, ἡ τήρηση τῶν ὁρίων δὲν συνιστᾷ πειθαρχία σὲ μία ἄτεγκτη ἀπρόσωπη τάξη πραγμάτων, ἔστω θεϊκῆς προέλευσης, ἀλλὰ ἀνταπόκριση στὸ σχέδιο τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κάθε πιστοῦ ὡς ἀνεπανάληπτου προσώπου. Προϋποθέτει τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν Πρόνοια ἐνὸς προσωπικοῦ Θεοῦ, ποὺ ἀπευθύνεται στὰ δημιουργήματά Του ὡς τέκνα Του. Αὐτὸ συνιστᾷ ἓνα ἐπιπλέον οὐσιώδες θεμέλιο τῆς ἀπαγόρευσης τῆς θεὰς.

Συνεχίζοντας τὸν συλλογισμό του, στὴ δεύτερη παράγραφο,^[23] ἐπικαλεῖται ἓνα ἐπιχείρημα ποὺ προσεγγίζει τὸ κανονικὸ δίκαιο: Στὸν λαϊκὸ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μιλᾷ ἢ νὰ διδάσκει δημόσια στὴν ἐκκλησία, πολὺ περισσότερο νὰ παρατηρεῖ με τὰ μάτια του τὴ Θεία Λειτουργία στὸ ἱερό. Βασίζει αὐτὴ τὴ σκέψη σὲ διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ποὺ πάλι εἶναι ἄγραφον: «Λαϊκὸν δὲ οὐκ ἐπιτρέπομεν ἐν ἐκκλησίᾳ διδάσκειν».^[24] Ἐπιπλέον, ἐπικαλεῖται τὸν 64^ο Κανὸνα τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου,^[25] ποὺ ἀπαγορεύει τὴ διδασκαλία τῶν λαϊκῶν. Ἐδῶ ὁ Σιθηᾶτος ἀναφέρεται μᾶλλον στὴ λειτουργικὴ διάσταση τοῦ κηρύγματος. Ἐπιπλέον, εἶναι σημαντικὸ τὸ ὅτι ἀξιολογεῖ τὴ θεὰ τῶν τελουμένων ὡς πιο σοβαρὴ πτυχὴ τῆς ἱερατικῆς ἐξουσίας σὲ σχέση με τὸ κήρυγμα.

Στὴν **τρίτη** παράγραφο ἐπεκτείνει τὸ κανονολογικὸ ἐπιχείρημα.^[26] Ἐπικαλεῖται τώρα τὴν ἀπαγόρευση εἰσόδου στὸ ἱερό, παραπέμποντας ἀόριστα στὸν 69^ο Κανὸνα τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου.^[27] Τὸ σκεπτικὸ τοῦ Σιθηᾶτου βασίζεται σὲ ἐπιχείρημα ἐκ τοῦ ἐλάσσονος στὸ μείζον, ὅπως καὶ πρὶν: Ἐὰν δὲν ἐπιτρέπεται ἡ εἴσοδος στὸ ἱερό στοὺς λαϊκοὺς, πῶς θὰ τοὺς ἐπιτραπεί τὸ νὰ πλησιάζουν στὸ θυσιαστήριο, νὰ θέτουν ἄναγνο ὄμμα καὶ νὰ παρατηροῦν τὰ ἱερὰ Μυστήρια; Ὁ μυστικὸς θεολόγος ἐπισημαίνει τὴν οἰκονομία ποὺ προβλέπει ὁ κανόνας, ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται μόνο στὴν περίπτωση τοῦ αὐτοκράτορα, ὅταν προσφέρει τὰ Τίμια Δῶρα.

Ἐδῶ διαπιστώνεται ὅτι στὴ σκέψη τοῦ ἁγίου Νικήτα ἡ θεὰ τῶν τελουμένων στὸ ἱερό εἶναι κάτι πολὺ πιὸ σπουδαῖο ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸ ἱερό. Ἀναφερόμενος σὲ ἄναγνο ὄμμα ἐννοεῖ τὴν ἔλλειψη ἱερατικῆς ιδιότητος. Ὅμως καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ ὑπαινιγμοὺς τῆς μυστικῆς θεολογίας.

Ὁ Σιθηᾶτος στὴ συνέχεια τοῦ κανονολογικοῦ σκεπτικοῦ τοῦ ἐπανερχεται στὴν ἀναλογία με τὴ διδασκαλία:^[28] Ἐχει δοθεῖ ἡ θεὰ καὶ ἡ τέλεση τῶν ἱερῶν μόνο στοὺς ἱερεῖς, στοὺς ὁποίους ἔχει χαριστεῖ καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς διδασκαλίας. Αὐτὴ τὴ φορὰ ἐπιφέρει ἓνα βιβλικὸ χωρίο πρὸς θεμελίωση, ἀπὸ τὴν Α΄ Ἐπιστολῇ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς τὸν Τιμόθεο: «μὴ ἀμέλει τοῦ ἐν σοὶ χαρίσματος, ὃ ἐδόθη σοὶ διὰ προφητείας μετὰ ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τοῦ πρεσβυτερίου.»^[29]

Ἐπισημαίνω τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς διδασκαλίας, ἄρα καὶ τῆς θεὰς, ὡς χαρίσματος, ποὺ διαπιστώνεται καὶ στὶς προηγούμενες παραγράφους. Αὐτὸ γεννᾷ αὐξημένη εὐθύνη γιὰ τὸν κληρικὸ, ἐνῶ ἀποκλείει κάθε σκέψη αὐτοδικαίωσης. Δείχνει ὅτι ἀποτελεῖ δωρεά, στὴν ὁποία καλεῖται νὰ ἀνταποκριθεῖ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς λοιπὲς ἱεροπραξίες, τὴ διδασκαλία καὶ τὴν εἴσοδο στὸ ἱερό.

Τρίτο ἐπιχείρημα: Τοπολογικὸ - ἱεραρχικὸ - μυστικὸ

Στὴ συνέχεια τῆς τρίτης παραγράφου ὁ Σιθηᾶτος προβάλλει ἓνα ἐπιπλέον ἐπιχείρημα, ποὺ συνδυάζει στοιχεῖα μυστικῆς θεολογίας τῆς ἱεραρχίας, ἐκκλησιολογίας, κανονικοῦ δικαίου καὶ ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ναοῦ.^[30] Ἐπισημαίνει στὸν φιλόσοφο Γρηγόριο ὅτι ὁ τόπος τῶν λαϊκῶν κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὸ Θυσιαστήριο,

διότι τὰ ἐντὸς τοῦ βήματος ἀνήκουν στοὺς ἀνώτερους κληρικούς, ἐπίσης στοὺς ὑποδιακόνους. Τὰ ἐκτὸς καὶ πλησίον τοῦ βήματος ἀνήκουν στοὺς μοναχοὺς καὶ στὰ λοιπὰ τάγματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας. Τὰ ὅσα ἀφοροῦν τοὺς χώρους πίσω αὐτῶν καὶ τοῦ ἁμβωνα, ἀνήκουν στοὺς λαϊκοὺς. Ὁ Στηθαῖος ἀναφέρεται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς βασιλικῆς τῆς πρώιμης περιόδου, ἐδῶ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὅπου ὁ ἁμβωνας βρισκόταν ὡς μία ὑπερμεγέθης κατασκευὴ στὸ κέντρο τοῦ Ναοῦ, ἐμποδίζοντας μάλιστα τὴ θέα.^[31] Ἐπισημαίνει ὅτι αὐτὴ ἡ ἱεράρχηση τῶν τόπων τοῦ Ναοῦ ἀνάγεται στοὺς ἀγίους Ἀποστόλους καὶ καταγράφηκε ἀπὸ τὸν ἅγιο Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη^[32] καὶ τὸν ἅγιο Κλήμεντα Ῥώμης.^[33] Κατακλείει τὴ σκέψη του μὲ τὸ ἐρώτημα ὅτι, ἐφ' ὅσον πρέπει νὰ ὑπάρχει αὐτὴ ἡ τάξη στὸν Ναό, πῶς θὰ μπορεῖ νὰ παρατηρεῖ ὁ λαϊκὸς τὰ τελούμενα στὸ ἱερό, λόγω τῆς μεγάλης ἀπόστασης;

Ὁ ἅγιος Νικήτας ἐπιμένει στὴ συγκεκριμένη τάξη, λόγω τῆς ἀναφερθείσας ἀντιπαράθεσης μὲ τοὺς φιλοσόφους: Ἡ θέση τοῦ κάθε μέλους σὲ συγκεκριμένο τόπο τοῦ Ναοῦ συμβολίζει μία μυστικὴ ἱεραρχία, ποὺ καταλήγει στὴ θέα τοῦ Θεοῦ.^[34] Ὁ τόπος τῶν λαϊκῶν στὸ πιὸ πίσω μέρος τοῦ Ναοῦ εἶναι σύμβολο τῶν ἀρχαρίων, ποὺ ἔχουν ἀνάγκη κάθαρσης. Ἡ ἀπαγόρευση εἰσόδου καὶ θέας στὸ ἱερό τῶν λαϊκῶν ἐξαικονίζει ἀκριβῶς τὸ ὅτι οἱ ἀρχαριοὶ ἔχουν ἀνάγκη ἄσκησης γιὰ νὰ ἀξιωθοῦν τῆς θέας τῆς θείας Δόξας. Οἱ λοιπὲς θέσεις, πλησίον καὶ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ, ὅπου καὶ ἡ θέα εἶναι δυνατὴ, λιγότερο ἢ περισσότερο, συμβολίζουν τοὺς πιὸ προχωρημένους πνευματικὰ πιστοὺς, ποὺ βρίσκονται στὸ δεύτερο στάδιο τῆς φυσικῆς θεωρίας ἢ στὸ ἀνώτατο ἐπίπεδο τῆς μυστικῆς θεολογίας, δηλαδὴ τῆς θέωσης καὶ μυστικῆς ἔνωσης μὲ τὸν Θεό. Ἡ θέα τῶν τελουμένων στὸ ἱερό ἐξαικονίζει ἀκριβῶς τὴ θέα τῆς θείας Δόξας, ποὺ εἶναι δυνατὴ μόνο στοὺς φωτισμένους καὶ θεουμένους. Γιὰ αὐτὸ καὶ τὰ μέλη τῆς ἀνώτερης ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας λαμβάνουν πλησιέστερες θέσεις ἢ καὶ μέσα στὸ ἱερό, ὡς σύμβολα τῶν προχωρημένων.

Οἱ φιλόσοφοι μὲ τὴν ἀξίωση νὰ βλέπουν ἀνεμπόδιστα ὡς λαϊκοὶ τὴ Θεία Λειτουργία προσπαθοῦσαν ὄχι ἀπλῶς νὰ ἀντιπαρέλθουν τὸ κανονικὸ δίκαιο καὶ τὴν ἐκκλησιολογία, ἀλλὰ νὰ ἀνατραπεῖ ἡ συμβολικὴ τῶν τόπων τοῦ Ναοῦ, δηλαδὴ ἡ μυστικὴ ἱεραρχία. Ἀξίωναν ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ ὕψιστη πνευματικὴ θέα χωρὶς νὰ περάσει κανεὶς τὸ πρῶτο στάδιο τῆς ἄσκησης, ποὺ συμβόλιζε ἡ θέση τῶν λαϊκῶν, ἀλλὰ μόνο μέσω τῆς διανοητικῆς ἐνασχόλησης καὶ ὀρθολογιστικῆς ἔρευνας. Ἡ τοποθέτηση τῶν λαϊκῶν στὶς πλησιέστερες θέσεις, ἐξαικονίζει τὴν ἐξύψωση ὄχι τῆς ἄσκησης, ἀλλὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ὑπερβατικὴ ἐμπειρία σήμαινε διανοητικὴ διερεύνηση καὶ ὄχι μυστικὴ θεωρία τῶν ὄντων, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς κάθαρσης. Γιὰ αὐτὸ καὶ δὲν χρειάζονται στὴν ἱεραρχία κληρικοὶ καὶ μοναχοί, ὡς σύμβολα τῆς. Ἐπιδίωκαν δηλαδὴ τὴν πλήρη κυριαρχία τῶν λαϊκῶν ὡς συμβόλων τῆς φιλοσοφίας. Πίσω ἀπὸ τὴν ἀξίωση νὰ ἀλλάξουν θέση οἱ λαϊκοί, ὥστε νὰ βλέπουν τὴ Θεία Λειτουργία, μάλιστα νὰ εἰσέλθουν στὸ ἱερό, ὑπέβασκε ἡ ἀντιπαράθεση περὶ τῆς θεολογικῆς μεθόδου, δηλαδὴ ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν πρῶιμο ἀντιησυχασμό.^[35]

Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἔμφαση ποὺ δίνει ὁ ἅγιος Νικήτας στὴ μυστικὴ βιβλικὴ θεολογία, τὴν ὁποία, ὅπως εἶδαμε, χρησιμοποιεῖ ὡς βάση γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀπαγόρευση, μάλιστα σὲ πλαῖσιο δογματικὸ καὶ ἱεροκανονικὸ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ξεκινᾷ τὴν ἐπιχειρηματολογία του μὲ αὐτὴ τὴ βάση.

Ἐκκλησιαστικὴ οἰκονομία;

Στὸ τέλος τῶν σκέψεών του, στὴν **τέταρτη** παράγραφο, ὁ Στηθαῖος ἀπορρίπτει τὴν ἀξίωση τοῦ Γρηγορίου γιὰ ἄσκηση κανονικῆς οἰκονομίας.^[36] Ὁ τελευταῖος ἔγραφε στὴν ἐπιστολὴ του ὅτι ἡ θέα τῆς Θείας Λειτουργίας ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ἰδιωτικὸς του ναὸς ἦταν μικρῶν διαστάσεων, γεγονός ποὺ ἀνάγκασε τοὺς λαϊκοὺς νὰ πλησιάζουν στὸ ἱερό. Ὁ ἅγιος Νικήτας ἀρνεῖται αὐτὴν τὴν ἀξίωση παραπέμποντας καὶ πάλι στοὺς ἱεροὺς κανόνες, τῶρα αὐτοὺς ποὺ ἀπαγορεύουν τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας σὲ ἰδιωτικοὺς ναοὺς.^[37] Τονίζω ὅτι ὁ Στηθαῖος ἐπισημαίνει τὴν οἰκονομία γιὰ τὸν αὐτοκράτορα, ἐνῶ σὲ ἄλλα συγγράμματά του ἐμφανίζεται ὡς θερμὸς ὑποστηρικτὴς τῆς ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας.^[38]

Αὐτὸ καταδεικνύει τὴ σημασία ποὺ ἀπέδιδε στὴν τήρηση αὐτῆς τῆς τάξης, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀναφερθεῖσα θεολογικὴ μεθοδολογικὴ προβληματικὴ. Ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Ψελλὸς ἐπιδίωκαν νὰ ἀνατρέψουν τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία περὶ τῆς θέωσης.

Ἐπίλογος

Ὅπως εἶναι φανερό, οἱ τότε συνθῆκες σχετίζονται καὶ μὲ τὴν προβληματικὴ τῆς ἐποχῆς μας, ὅπου τείνει νὰ κυριαρχήσῃ ὁ ὀρθολογισμός. Καὶ σήμερα παρόμοιες ἀξιώσεις φαίνεται ὄχι μόνο νὰ ἐπιδιώκουν τὴν ἐκκλησιολογικὴ καὶ ἱεροκανονικὴ ἰσοπέδωση, ἀλλὰ τὴ φαλκίδευση τῆς ὀρθόδοξης θεολογικῆς μεθόδου. Ὁ ὁσιος Νικήτας ὁ Στηθαῖος μὲ τὰ βιβλικά, ἐκκλησιολογικά, ἱεροκανονικά καὶ λοιπὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι πάντα ἐπίκαιρος καὶ μᾶς δείχνει τὴν ὀρθόδοξη ὁδὸ.

[1] G. Diamantopoulos, *Die Hermeneutik des Niketas Stethatos*, Münchner Arbeiten zur Byzantinistik, 3, Neuried 2019 [ἀνατύπωση München 2021]. Ἐκεῖ συζήτηση καὶ τῶν θέσεων τοῦ R. Taft καὶ τῆς λοιπῆς βιβλιογραφίας σχετικά μὲ τὰ ἐδῶ παρουσιαζόμενα χωρία. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Στηθάτου μὲ τὸν Νικήτα σύγκελλο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ζήτησε ἐπιβεβαίωση τῶν θέσεων του. Ἀπαντώντας ὁ σύγκελλος μὲ ἐπιστολὴ ὄχι μόνον ἐπιβεβαίωσε τὶς θέσεις τοῦ ἀγίου, ἀλλὰ καὶ ἔθεσε τὸ ζήτημα τῆς ἀνάγκης μυστικῆς ἀνάγνωσης τῶν εὐχῶν σὲ συνάφεια μὲ τὸ ζήτημα τῆς θέας τοῦ ἱεροῦ: *Πρὸς Νικήταν Στηθάτον II*, J. Darrouzès (ἐκδ.), *Nicetas Stéthatos, opusculs et lettres, introduction, texte critique, traduction et notes*, Sources Chrétiennes, 81, Paris 1961, σ. 232, 14–15: «Μυστήρια γὰρ εἰσι τὰ παρὰ τῶν ἱερέων νῦν πραττόμενα καὶ ἐν σιγῇ τελοῦνται.» Βλ. τὴ σχετικὴ μου ἀνάλυση, Diamantopoulos, *Die Hermeneutik*, 426–434. Ἡ συστηματικὴπραγμάτευση αὐτοῦ τοῦ θέματος ἐκφεύγει ἀπὸ τὴ στοχοθεσίαν τῆς παρούσας ὁμιλίας.

[2] Γὰ τὴ Μονὴ Στουδίου βλ. ἀντὶ ἄλλων O. Delouis, *Saint-Jean-Baptiste de Stoudios à Constantinople, la contribution d'un monastère à l'histoire de l'Empire byzantin (v. 454–1204)*, τ. 1–2, διδ. διατριβή, Paris 2005.

[3] Γὰ τὸν ὅσιο Νικήταν βλ. Diamantopoulos, *Die Hermeneutik*, ἰδιαίτερα σ. 600–652, ὅπου συζητῶ ζητήματα χρονολογίας τῆς περίφημης τριλογίας τοῦ Στηθάτου (*Περὶ ψυχῆς, Θεωρία εἰς τὸν παράδεισον, Περὶ ἱεραρχίας*), μὲ τὴν ὁποία συνδέεται τὸ βασικὸ κείμενο ἀναφορᾶς τῆς παρούσας ὁμιλίας, βλ. σχετικά παρακάτω. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐξετάζω καὶ εὐρύτερα βιογραφικὰ ζητήματα καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο καὶ τὰ ἔργα τοῦ Στηθάτου, μεταξύ ἄλλων καὶ τὶς ἐδῶ προτεινόμενες χρονολογήσεις γέννησης καὶ θανάτου του.

[4] Ἐνδεικτικὰ παραπέμπω στὸ προοίμιο τοῦ ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου (1749–1809) στὶς *Ἐκατοντάδες* τοῦ Στηθάτου, *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν [...]*, Ἐνετίησιν 1782, σ. 783 [= *Patrologia Graeca*, τ. 120, στ. 849]. Ὁ ἅγιος Νικόδημος ἀναφέρεται ἐκεῖ στὶς ὑψηλὲς πνευματικὲς ἐμπειρίες ποὺ βίωσε ὁ Στηθάτος, καὶ τὸν χαρακτηρίζει «ὀσιώτατον»· παρόμοιο χαρακτηρισμὸ («ὀσιος») χρησιμοποιεῖ ὁ ἅγιος Νικόδημος καὶ στὴν *Νέα Κλῆμαξ*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1844², σ. 4, 20, 75, 107, ὑπόσημ. 1. Ἐπίσης στὸν τίτλο τῆς *ὑποτυπώσεως* τοῦ Στηθάτου χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν (ἀντι)γραφέα τοῦ χειρογράφου ὀσιος: *ὑποτύπωσις εὐσύνοπτος τοῦ ἡμερονυκτίου τῆς ἀκολουθίας τῶν ὡρῶν γινομένη παρὰ τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Νικήτα τοῦ Στηθάτου μονῆς τῶν Στουδίου*, G. R. Parpulov (ἐκδ.), *Toward a History of Byzantine Psalters, ca. 850–1350 A. D.*, Plovdiv 2014, σ. 277 [https://archive.org/details/ByzPsaltsers Ἀνακτήθηκε στὶς 17. 12. 2018]. Στὴ *Σύνοψη ἱστοριῶν* τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη († μετὰ τὸ 1101), J. Thurn (ἐκδ.), *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 5, Berlin-New York 1973, σ. 434, 65–71 μαρτυρεῖται παρέμβλημα, τὸ ὁποῖο ἐξάγει τὸ σπάνιο ἀσκητικὸ ἥθος τοῦ Στηθάτου καὶ προβάλλει τὴν ἐλεγκτικὴν του δράσιν ἐναντίον τῆς ἐξώγαμης σχέσης τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042–1055). Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ἔργα τοῦ Στηθάτου λίγα χρόνια μετὰ τὴν κοίμησίν του μεταφράστηκαν στὰ μεσαιωνικὰ γεωργιανὰ ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἀρσένιο τοῦ Ἰκάλο († 1127) στὸ *Δογματικόν* του, ποὺ περιλαμβάνει δογματικὰ κείμενα σημανόντων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀρσένιος ἐγκωμιάζει τὸν Στηθάτον σὲ παρασελίδια σημειώματά του στὸ *Δογματικόν* του, βλ. σχετικά M. Raphava, “Georgian Translations of Nicetas Stethatos’s Epistles (According to Arsen Iqaltoeli’s Dogmatikon)”, T. Nutsbidze, C. B. Horn, B. Lourié (ἐκδ.), *Georgian Christian Thought and Its Cultural Context, Memorial Volume for the 125th Anniversary of Shalva Nutsbidze (1888–1969)*, Texts and Studies in Eastern Christianity, 2, Leiden-Boston 2014, σ. 244–282, ἐδῶ σ. 252. Εἶναι δηλαδὴ σημαντικό ὅτι ὁ Στηθάτος θεωρήθηκε πολὺ νωρὶς δογματικὸς συγγραφέας πατερικοῦ ὕψους ἀπὸ ἕνα ἅγιο τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ἄλλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐγκωμιάζουν καὶ παραπέμπουν στὰ ἔργα τοῦ Στηθάτου ὅπως ὁ Γρηγόριος Σιναΐτης (1255–1346) στὰ *Κεφάλαια περὶ ἡσυχίας καὶ προσευχῆς*, ὁ Νεῖλος Σόρσκυ (1433–1508) στὸ *Τυπικόν* (*Ustav*) του καὶ ὁ Ἀμβρόσιος τῆς Ὀπτινα (1812–1891). Ἰδιαίτερα σημαντικό εἶναι τὸ ζήτημα τῆς πρόσληψης τῆς θεολογίας τοῦ Στηθάτου γὰ τὸ ζήτημα τῶν ἀζύμων, ἀλλὰ καὶ ἡ συμβολὴ του στὴν ἡσυχαστικὴ θεολογία. Ἐπίσης σύγχρονοι θεολόγοι ἐρευνητές, ὅπως ὁ A. Golitzin (Ἐπίσκοπος Dallas), Ἱερόθεος Βλάχος (Μητροπολίτης Ναυπάκτου), D. Shlenov (Ἠγούμενος), χαρακτηρίζουν σὲ ἐργασίες τους τὸν Στηθάτον ἅγιο.

[5] Diamantopoulos, *Die Hermeneutik*, σ. 396–411.

[6] Νικήτα Στηθάτου, *Θεωρία εἰς τὸν παράδεισον*, J. Darrouzès (ἐκδ.), *Nicetas Stéthatos, opusculs et lettres, introduction, texte critique, traduction et notes*, Sources Chrétiennes, 81, Paris 1961, σ. 154–227.

[7] Νικήτα Στηθάτου, *Θεωρία εἰς τὸν παράδεισον*, παράγραφοι 15–17. Βλ. ἰδιαίτερα 16.4–13: «Φυσικῶς γὰρ ἡ τοῦ σώματος ἡμῶν κατανόησις καὶ ἡ τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ θεωρία εἰς γνῶσιν φέρει τοῦ λείου τῆς ἡδονῆς τὸν ἀτελῆ, καὶ μὴ βουλόμενον· οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀπρεπεῖς κινήσεις καὶ ἐνθυμήσεις, ὡς εἴρηται, οὗ ἔνεκεν εἰκότως τὸ θεῖον λόγιον ἀεὶ πρὸς ἡμᾶς ἀποφθέγγεται· τὰς θύρας, τὰς θύρας, πρόσχωμεν'. Διὰ τοῦ ἀναδιπλασιασμοῦ τῶν αἰσθητῶν θυρῶν τὴν φυλακὴν διὰ τοὺς ἀναξίους καὶ τῶν νοητῶν ἐντελλόμενον, αὐτῶν φημι τῶν αἰσθήσεων, δι' ὧν ὁ θάνατος εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰσέρχεται εἴωθεν.»

[8] Γιὰ τὸν φιλόσοφο Γρηγόριο βλ. Diamantopoulos, *Die Hermeneutik*, σ. 42–49.

[9] Νικήτα Στηθάτου, 4^η ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον, J. Darrouzès (εκδ.), *Nicetas Stéthatos, opusculs et lettres, introduction, texte critique, traduction et notes*, Sources Chrétiennes, 81, Paris 1961, σ. 280–290. Στὴν ἔκδοση τοῦ Darrouzès ἡ ἐπιστολὴ ἀριθμεῖται ὡς VIII. Γιὰ τὴ δική μου πρόταση ἀρίθμησης, ποὺ ἀκολουθῶ καὶ ἐδῶ, βλ. Diamantopoulos, *Die Hermeneutik*, σ. 53–58.

[10] Νικήτα Στηθάτου, 4^η ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον, παράγραφος 1.

[11] Diamantopoulos, *Die Hermeneutik*, σ. 403–410.

[12] Βλ. στὸ χωρίο Νικήτα Στηθάτου, 4^η ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον, 1.3–6: «προσέχειν ἔξεστι τοὺς ἱσταμένους πάντας ἐκεῖσε, τελουμένων τῶν θείων, εἰς τὴν αὐτῶν κατανόησιν καὶ ὅλους ὅλως αὐτοῖς τὴν ὄρασιν ἐπιβάλλειν» τοὺς κρίσιμους ὅρους κατανόησις, ἐπιβάλλειν καὶ τὴν ἀνάλυσή μου στὸ Diamantopoulos, *Die Hermeneutik*, σ. 101–109, 362–372, 745–748. Οἱ λόγοι χρησιμοποιοῦσαν μυστικὴ ὁρολογία μὲ διανοητικὸ προσανατολισμό, ἐνῶ ὁ Στηθάτος τονίζει τὸ μυστικὸ χαρακτήρα τῆς θεάς. Βλ. ἐπίσης τὸ δεύτερο μέρος τῆς ἐργασίας μου καὶ ἐδῶ, παρακάτω, τὴν ἀνάλυσή μου τοῦ τρίτου ἐπιχειρήματος τοῦ Στηθάτου.

[13] Γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ψελλό (βίος καὶ ἔργα) βλ. J. N. Ljubarskij, A. Τζελεσι (μεταφ.), *Η προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ: Συνεισφορά στὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ ουμανισμοῦ*, Αθήνα 2004· Γ. Α. Καραχάλιου, *Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ* (Αθήνα 2008), σ. 45–84· S. Papaioannou, *Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium*, Cambridge 2013, σ. 4–13· Σ. Παπαϊωάννου, *Μιχαὴλ Ψελλός: Ἡ ρητορικὴ καὶ ὁ λογοτέχνης στὸ Βυζάντιο*, Φιλολογία, Ἡράκλειο 2021, σ. 18–24, 29–39, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὸν Ψελλό ὡς διανοούμενο γενικὰ βλ. D. Jenkins, “Michael Psellos”, A. Kaldellis, N. Siniossoglou (ἐπιμ.), *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, Cambridge 2017, σ. 447–461.

[14] Βλ. Diamantopoulos, *Die Hermeneutik*, κυρίως τὸ δεύτερο μέρος, ὅπου καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Γρηγόριος ἦταν μαθητὴς ἢ ὀπαδὸς τοῦ Ψελλοῦ. Βλ. ἐπίσης G. Diamantopoulos, „Die zweite Definition der Philosophie der alexandrinischen neuplatonischen Schule in den Werken des Niketas Stethatos“, *BZ* 114.3 (2021), σ. 1013–1036· τοῦ αὐτοῦ, “Remarks on Psellos’ Attitude Towards the Patristic Exegetical Tradition in his *Theologica*”, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Orthodoxa*, 66.1 (2021), σ. 39–80· τοῦ αὐτοῦ, “The Cardinal Virtues in the Works of Nicetas Stethatos”, F. Lauritzen, S. K. Wear (ἐπιμ.), *The Byzantine Platonists: From Plotinus to Bessarion (284-1453)*, Theandrites: Byzantine Philosophy and Christian Neoplatonism, 1, Steubenville Ohio 2021, σ. 155–191· Γ. Διαμαντόπουλου, *Η ἐρμηνευτικὴ στα Theologica καὶ Allegorica τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ*, Κόσμος – Επιστημονικὸ Περιοδικὸ τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης – Μονογραφίες, 14, Θεσσαλονίκη 2023.

[15] Diamantopoulos, *Die Hermeneutik*, σ. 825–827.

[16] Νικήτα Στηθάτου, 4^η ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον, παράγραφος 1: «Τὸ «τὰς θύρας, τὰς θύρας, πρόσχωμεν» εἰ ἐπὶ μόνου τοῦ μυστηρίου τῆς θείας καὶ ἀναιμάκτου θυσίας εἰρῆσθαι νοεῖς καί, ὡς ἐπέσειλας, προσέχειν ἔξεστι τοὺς ἱσταμένους πάντας ἐκεῖσε, τελουμένων τῶν θείων, εἰς τὴν αὐτῶν κατανόησιν καὶ ὅλους ὅλως αὐτοῖς τὴν ὄρασιν ἐπιβάλλειν, τοῦτο πάλιν πάντῃ ἀνοίκειον τῆς σῆς ἀρετῆς τε καὶ γνώσεως, μόνῃς ἀφιερωθείσης τῆς αὐτῶν κατανόησεως καὶ ὁράσεως πρὸς Θεοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ τοῖς προσφέρουσιν ἱερεῦσιν, ὡς γέγραπται.»

[17] Νικήτα Στηθάτου, 4^η ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον, 1.1–9.

[18] A. Resch (ἐκδ.), *Agrapha aussercanonische Schriftenfragmente*, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Neue Folge 15.3–4, Leipzig 1906², σ. 108.

[19] Λουκ. 8:10: «ὕμῖν δέδοται γνῶναι τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, τοῖς δὲ λοιποῖς ἐν παραβολαῖς».

[20] Ματθ. 26:26.

[21] Ματθ. 17:1.

[22] Νικήτα Στηθάτου, 4^η ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον, 2.9–16: «Διδούς ἡμῖν κὰν τοῖς θείοις πράγμασιν ὥσπερ καὶ ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις πᾶσιν οἷς ἐποίησε ὑπόδειγμα εὐταξίας καὶ τάξεως, τοῦ μένειν καὶ στοιχεῖν ἕκαστον ἐν ᾗ τάξει ἐκλήθη καὶ μὴ

τοὺς οἰκείους ὑπερβαίνειν βαθμοὺς ἢ τῶν οὕτω δοθέντων τολμηρῶς ἐπιβαίνειν. Εἰ δὲ τοιαύτη τις εὐταξία ἐδόθη τῇ τῶν πιστῶν Ἐκκλησίᾳ παρὰ Θεοῦ, οἱ μὴ τηροῦντες αὐτήν, ἀλλὰ τὰ οἰκεῖα ὑπερβαίνοντες μέτρα πάντῃ ἔκφρονες.»

[23] Νικήτα Στηθάτου, 4^η ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον, 2.17–23.

[24] Τὸ ἄγραφον δὲν μαρτυρεῖται στὴν ἔκδοση τοῦ Resch. Ὁ Στηθάτος πρέπει νὰ βασίζεται στὸ *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί*, Μ. Metzger (ἐκδ.), *Les Constitutions Apostoliques*, Sources Chrétiennes, 329, Paris 1986, 3.6.1, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ Α΄ Κορ. 14:43 καὶ Α΄ Τιμ. 2:12.

[25] ΣΤ΄ 64, Γ. Α. Ράλλη, Μ. Ποτλῆ [= ΡΠ] (ἐκδ.), *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων* ..., τ. Β΄, Ἀθήνησιν 1852 (ἀνατύπωση Θεσσαλονίκη 2002), σ. 453–454: «Ὅτι οὐ χρὴ δημοσίᾳ λαϊκὸν δογματικὸν λόγον κινεῖν ἢ διδάσκειν, ἀξίωμα ἑαυτῷ διδασκαλικὸν ἐντεῦθεν περιποιούμενον, ἀλλ’ εἴκειν τῇ παραδοθείσῃ παρὰ τοῦ Κυρίου διατάξει καὶ τὸ οὖς τοῖς τὴν χάριν τοῦ διδασκαλικοῦ λαβοῦσι λόγου διανοίγειν καὶ τὰ θεῖα παρ’ αὐτῶν ἐκδιδάσκεσθαι. Ἐν γὰρ τῇ μιᾷ ἐκκλησίᾳ διάφορα μέλη πεποιήκεν ὁ θεὸς κατὰ τὴν τοῦ Ἀποστόλου φωνήν· ἦν ὁ θεολόγος ἐρμηνεύων Γρηγόριος, σαφῶς τὴν ἐν τούτοις τάξιν παρίστησι φάσκων· [...] Εἰ δὲ τις ἀλῶ τὸν παρόντα παρασαλεύων κανόνα, ἐπὶ ἡμέρας τεσσαράκοντα ἀφορίζεσθω.»

[26] Νικήτα Στηθάτου, 4^η ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον, 3.1–7: «Εἰ γὰρ τὴν εἴσοδον οἱ θεῖοι πατέρες τοῦ θυσιαστηρίου πᾶσιν ἀπέκλεισαν λαϊκοῖς—μόνοις γὰρ ἐφέϊται παρ’ αὐτῶν ἡ εἴσοδος τούτου τοῖς βασιλεῦσι δῶρα προσφέρουσι—, πῶς ἔξεστιν ὅλως αὐτοῖς κἂν πλησιάζειν τῷ θυσιαστηρίῳ, τελουμένων τῶν θείων, μήτι γε καὶ ὄμμα ἐπιβάλλειν ἄναγνον ἐν αὐτοῖς καὶ τοσαύτην ἄδειαν ἔχειν τοῦ τὰ φρικτὰ καὶ θεῖα κατανοεῖν καὶ τὰ ἐν τούτοις τελούμενα;» Ἐπισημαίνω καὶ ἐδῶ τὴν χρῆσιν τῶν κρίσιμων ὁρῶν κατανόησις καὶ ἐπιβολή, ποὺ στὴ μυστικὴ γλῶσσα σημαίνουν μία πνευματικὴ θεὰ μυστικῶν νοημάτων, στὴ σκέψιν τῶν λογίων παρέπεμψαν σὲ ὀρθολογιστικὴ ἔρευνα.

[27] ΣΤ΄ 69, ΡΠ2, σ. 466: «Μὴ ἐξέστω τινὶ τῶν ἀπάντων ἐν λαϊκοῖς τελοῦντι, ἔνδον ἱεροῦ εἰσιέναι θυσιαστηρίου· μηδαμῶς ἐπὶ τοῦτο τῆς βασιλικῆς εἰργομένης ἐξουσίας καὶ αὐθεντίας, ἥνικα ἂν βουλευθεῖν προσάξαι δῶρα τῷ πλάσαντι, κατὰ τινα ἀρχαιοτάτην παράδοσιν.»

[28] Νικήτα Στηθάτου, 4^η ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον, 3.7–12.

[29] Α΄ Τιμ. 4:14.

[30] Νικήτα Στηθάτου, 4^η ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον, 3.12–24: «Τῶν λαϊκῶν, ἴσθι, ὁ τόπος ἐν τῇ τῶν πιστῶν ἐκκλησίᾳ, τελουμένης τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς, μακράν ἐστι τοῦ θείου θυσιαστηρίου. Τὰ μὲν γὰρ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος μόνων τῶν ἱερέων καὶ διακόνων καὶ ὑποδιακόνων ἐστί· τὰ δὲ ἐκτὸς καὶ πλησίον τοῦ βήματος, τῶν μοναχῶν καὶ τῶν λοιπῶν ταγμάτων τῆς καθ’ ἡμᾶς ἱεραρχίας· τὰ δὲ τούτων ὀπισθεν καὶ τοῦ ὀκρίβαντος, τῶν λαϊκῶν κατὰ τὸν παραδοθέντα διάκοσμον ὑπὸ τῶν ἀποστόλων Χριστοῦ τῇ καθολικῇ τῶν πιστῶν Ἐκκλησίᾳ καὶ ἀναγραφέντα παρὰ Διονυσίου καὶ Κλήμεντος, τῶν μαθητῶν Πέτρου καὶ Παύλου. Πῶς οὖν ἐκ τοσούτου διαστήματος κατανοεῖν ἔστι λαϊκόν, ὃ οὐκ ἔξεστι, τὰ τελούμενα φρικτῶς μυστήρια τοῦ Θεοῦ παρὰ τῶν ἱερέων αὐτοῦ;»

[31] Βλ. S. G. Xydis, “The Chancel Barrier, Solea, and Ambo of Hagia Sophia”, *The Art Bulletin* 29.1 (1947), 1–24· Th. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, London 1971, σ. 98.

[32] *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, G. Heil, A. M. Ritter (ἐκδ.), *Corpus Dionysiacum*, Patristische Texte und Studien, 67, Bd. 2, *De coelesti hierarchia, de ecclesiastica hierarchia, de mystica theologia, epistulae*, Berlin-Boston 2012², 3, σ. 79–80.

[33] *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί*, Μ. Metzger (ἐκδ.), *Les Constitutions Apostoliques*, Sources Chrétiennes, 320, Paris 1985, 2.57.3.

[34] Γιὰ συστηματικότερη ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τῆς μυστικῆς ἱεραρχίας στὴ σκέψιν τοῦ Στηθάτου καὶ τὴν ἀντιπαράθεση μὲ τοὺς λογίους περὶ αὐτὴν βλ. Diamantopoulos, *Die Hermeneutik*, τὸ πέμπτο κεφάλαιον· τοῦ αὐτοῦ, “Remarks”· Διαμαντόπουλος, *Ἡ ἐρμηνευτική*, σ. 311–316, 596–596 καὶ γενικὰ τὴν ἀνάλυσή μου στὴ δεύτερη παράγραφο τοῦ πρώτου κεφαλαίου γιὰ τὴ μυστηριακὴ θεώρηση τῆς ἐρμηνείας τοῦ Ψελλοῦ, μὲ αἰχμὴ τοῦ δόρατος τὴν ἔννοια τοῦ ἱεροφάντη.

[35] Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς θεολογικῆς μεθόδου στὶς ἡσυχαστικὰς ἐριδες, ἰδιαίτερα γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἀποδεικτικοῦ καὶ τοῦ διαλεκτικοῦ συλλογισμοῦ, βλ. G. Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz: Der Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14./15. Jh.) seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung*, Byzantinisches Archiv, 15, München 1977· Ν. Α. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ συμβολικὴ θεολογία, Α΄: Εἰσαγωγή στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία*, Φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ βιβλιοθήκη, 2, Θεσσαλονίκη 1990², γ΄ ἀνατύπωση 2000, σ. 137–180· Χ. Τερέζη, *Ἡ θέσις τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας στὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή: Σπουδὴ στὸν Ἅγιον Γρηγόριο Παλαμᾶ*, Φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ βιβλιοθήκη, 32, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 170–210.

[36] Νικήτα Στηθάτου, *4^η ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον*, 4: «Εἰ δὲ λέγεις σεμνὸν εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν οἶκόν σου ἐκκλησιαστήριον, ἀνάγκην παρέχον τοῖς παριστῶσι λαϊκοῖς πλησιάζειν τῷ θυσιαστηρίῳ, τελουμένης τῆς ἀναιμάκτου θυσίας, καὶ τοῦτο πρὸς καταδίκην μεγάλην σοῦ τοῦ κυρίου τοῦ οἴκου ἐν ἀγνοίᾳ καὶ γνώσει προσπταίνοντος τῇ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων διδασκαλίᾳ. Οὐ γὰρ ἐφεῖται σοι πρὸς αὐτῶν ἐν τῷ κοινῷ σου συνάγειν οἶκῳ καὶ πηγνύειν θυσιαστήριον ἕτερον παρὰ τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν τὴν πλησιάζουσιν καὶ ἀναφέρειν θυσίαν ἐν αὐτῷ ἱερὰν τῷ Θεῷ. Ταῦτα γὰρ οἱ τοῦ Χριστοῦ μαθηταὶ καὶ σὺν αὐτοῖς οἱ θεῖοι πατέρες ἀπεδοκίμασαν, ἀλλ' ἐν καθολικῇ καὶ ἀφιερωμένη καὶ καθιερωμένη Θεῷ ἐκκλησίᾳ προσφέρειν ἐθέσπισαν καὶ συνάγεσθαι ἅπαντας, ἐν ᾗ ὁ διάκοσμος ἅπας σῶός ἐστι τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ οἱ διάκονοι μετὰ τῶν ὑποδιακόνων παρίστανται, τοὺς ἀνιέρους καὶ ἀναξίους ἀπείργοντες ἀπὸ τῶν ἱερῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ καὶ μὴ ἔωντες πρὸς τὰ πρόσω προβαίνειν. Ἀλλὰ τούτων μὲν ἄλις.»

[37] Βλ. γιὰ ἐκτενέστερη ἀνάλυση τοῦ χωρίου στὴν ἐργασία μου Diamantopoulos, *Die Hermeneutik*, σ. 379–411, 817–825.

[38] Βλ. τὶς δύο ἐπιστολὲς τοῦ Στηθάτου: *Ἀθανασίῳ ἡγουμένῳ τῆς μονῆς τοῦ Παναγίου περὶ κανόνων*, J. Darrouzès (ἐκδ.), *Nicetas Stéthatos, opuscles et lettres, introduction, texte critique, traduction et notes*, Sources Chrétiennes, 81, Paris 1961, σ. 464–471, 476–485.